

Μία ἀριστοτελική θεώρηση τῆς σχέσεως ἠθικῆς καὶ οἰκονομίας

Ἑλένης Κακλαμάνου*

Ἐρωτήματα ὅπως: «Τί ὀφείλω νὰ κατέχω;», «Τί ὀφείλω νὰ πράττω;», «Πῶς μπορῶ νὰ ζῶ μία καλὴ ζωὴ;», «Τί διασφαλίζει τὴν ὀρθὴ λειτουργία τῶν ἀγορῶν;», «Εἶναι ἐφικτὴ καὶ ὑπὸ ποιῆς προϋποθέσεις ἡ ὀρθὴ διανομὴ τοῦ πλούτου;» καὶ ἐν τέλει: «Πότε μία κοινωνία εἶναι δίκαιη;» καὶ «Πῶς μπορεῖ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἀνθρώπινη εὐδαιμονία;» τίθενται στὸν δημόσιο λόγο διαφόρων κοινωνικῶν ὑποκειμένων κατὰ τὶς τελευταῖες δεκαετίες, ὡς ἀπόρροια ἐν πολλοῖς τῆς παγκόσμιας οἰκονομικῆς κρίσεως. Σημαντικὸ μέρος τῶν ἐπιχειρημάτων ποὺ διατυπώνονται στηρίζονται στὴν ἄποψη ὅτι ὁποιαδήποτε ἀναφορὰ στὴ σχέση μεταξὺ ἠθικῆς καὶ οἰκονομίας καὶ στὸ αἶτημα μιᾶς ἠθικῆς ἢ ἠθικοποιημένης οἰκονομίας ἀποτελεῖ ἢ θέση ὅτι ἓνα σύστημα ἠθικῆς καὶ ἀξιών, καθὼς καὶ ἡ ἐφαρμογὴ τους, δὲν ἀποτελεῖ ἓνα σύστημα ἐξωγενὲς ὡς πρὸς αὐτὸ τῆς οἰκονομίας. Ἡ ἠθικὴ καὶ οἱ ἀξίες ποὺ διέπουν ἓνα λειτουργικὸ οἰκονομικὸ σύστημα ἀποτελοῦν ἓνα ἐσωτερικὸ στοιχεῖο του. Ὅταν κάτι –καὶ ἰδιαιτέρως μία ἀνθρώπινη συμπεριφορὰ καὶ πράξη– δικαιολογεῖται ὡς μέσο γιὰ ἓναν καθορισμένο σκοπὸ, π.χ. τὴν αὐξηση κέρδους, ἀναπόφευκτα ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα ἐὰν ὁ σκοπὸς μπορεῖ νὰ δικαιολογηθεῖ καὶ ἂν εἶναι ἠθικός. Αὐτὸ τὸ ἐρώτημα τελικὰ δύναται νὰ ὀδηγήσει στὴν ἐπιδίωξη καὶ ἀποδοχὴ ἐνὸς τελικοῦ σκοποῦ, ποὺ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη εὐδαιμονία, στὸν ὅποιο ἔγκειται τὸ πρόβλημα τῶν ἠθικῶν ἀξιών καὶ τῆς οἰκονομίας¹.

* Ἡ Ἑλένη Κακλαμάνου εἶναι μεταδιδακτορικὴ ἐρευνήτρια στὸ Ἰνστιτοῦτο Μεσογειακῶν Σπουδῶν Ι.Τ.Ε. καὶ διδάσκουσα στὸ Ἑλληνικὸ Ἀνοικτὸ Πανεπιστήμιο καὶ στὸ Ἀνοικτὸ Πανεπιστήμιο Κύπρου.

1. J. Broome, “Why economics needs an ethical theory”, στὸ: K. Basu-R. Kanbur (eds.) *In Arguments for a Better World: Essays in Honour of Amartya Sen*, Oxford University Press, Oxford 2009, σσ. 7-14.

Στὸ παρὸν ἄρθρο ἐπιχειροῦμε νὰ σκιαγραφήσουμε ἐν συντομίᾳ πτυχὲς τῆς σύζευξης καὶ ἀλληλόδρασης μεταξὺ ἠθικῆς καὶ οἰκονομίας, τόσο σὲ ἐπίπεδο θεωρητικὸ ὅσο καὶ σὲ ἐπίπεδο πρακτικὸ, λαμβάνοντας ὡς δεδομένο ὅτι ἀφοροῦν τὴν ἀνθρώπινη δραστηριότητα καὶ εὐδαιμονία. Στὴ γραμμὴ τῆς ἀριστοτελικῆς παράδοσης, ἡ οἰκονομία δὲν εἶναι ἠθικὰ οὐδέτερη οὔτε δύναται νὰ ἀδιαφορεῖ γιὰ τὴν ἐφαρμογὴ τῆς στὴν ἀνθρώπινη ζωὴ, ἀνάπτυξη καὶ εὐημερία καὶ δὲν μπορεῖ νὰ ἐξετασθεῖ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς ἠθικοὺς κανόνες, τὶς ἀρετὲς καὶ τὶς ἀξίες ποὺ καθορίζουν τὶς διαθέσεις καὶ τὶς πράξεις τῶν ὑποκειμένων. Ἡθικὲς ἀξίες ὅπως ἡ μέριμνα, ἡ δικαιοσύνη, ἡ ἀλληλεγγύη καὶ ἡ ἀμοιβαιότητα μεταξὺ τῶν μελῶν μιᾶς κοινότητος ἀντικατοπτρίζουν τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὴν εὐημερία καὶ τὴν εὐτυχία τοῦ συνόλου τῆς κοινότητος καὶ ὄχι ἐπιμέρους ἀτόμων ἢ ομάδων². Κατὰ συνέπεια, ὅποιαδήποτε ἀναφορὰ στὴ σχέση μεταξὺ ἠθικῆς καὶ οἰκονομίας καὶ στὸ αἴτημα μιᾶς ἠθικοποίησης τῆς οἰκονομίας καὶ τῶν μηχανισμῶν ποὺ καθορίζουν τὶς οἰκονομικὲς δραστηριότητες μοιάζει νὰ ἔχει ἐπιτακτικὸ χαρακτήρα καὶ ἐγείρει μία σειρὰ ἀπὸ ἐρωτήματα, ὅπως αὐτὰ ποὺ ἀναφέρθηκαν, τὰ ὁποῖα σχετίζονται μὲ τὴν ἀνθρώπινη εὐδαιμονία καὶ εὐμάθεια³.

Οἱ ἀπαρχὲς τῆς συζήτησης γιὰ τὴν ἄρρηκτη σχέση οἰκονομίας καὶ ἠθικῆς ἐντοπίζονται στὶς ἠθικὲς καὶ πολιτικὲς πραγματείες τοῦ Ἀριστοτέλους. Συγκεκριμένα, στὸ πέμπτο βιβλίον τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων* οἱ οἰκονομικὲς δραστηριότητες συνδέονται μὲ τὴν ἔννοια τῆς δικαιοσύνης. Ὁ Ἀριστοτέλης ὑποστηρίζει ὅτι ἡ ἀνταλλαγὴ τῶν πάσης φύσεως ἀγαθῶν θὰ πρέπει νὰ διέπεται ἀπὸ μία δίκαιη τιμὴ, ἡ ὁποία καθορίζεται εἴτε ἀπὸ τὴν παράδοση ἢ ἀπὸ τὴν ἐγγενῆ ἀξία τῶν ἀγαθῶν. Τὸ δίκαιο ἔχει διπλὴ ὑπόσταση: ὡς δίκαιο λαμβάνεται τόσο τὸ νόμιμο ὅσο καὶ τὸ σωστό, μὲ τὴ σημασία τοῦ ἴσου. Ἀκολούθως, μὴ δίκαιος θεωρεῖται αὐτὸς ποὺ λαμβάνει μεγαλύτερο μερίδιο ἀπὸ ὅ,τι τοῦ ἀναλογεῖ, συνεπῶς ἡ ἀδικία σὲ αὐτὸ τὸ εἶδος τῆς δικαιοσύνης ταυτίζεται μὲ τὴν

2. Βλ. L. Stout, "Taking Conscience Seriously" στό: Paul J. Zak (ἐπιμ.) *Moral Markets. The Critical Role of Values in the Economy*, Princeton University Press, Princeton 2008, σ. 163 καὶ C. K. Wilber-Roland Hoksbergen, "Ethical Values and Economic Theory", *Religions Studies Review*, τ. 12 (1986), σσ. 205-214.

3. Σ. Βιρβιδάκης, «Ἡ Ἠθικὴ Διάσταση τῆς Οἰκονομίας», *Πυθαγόρας*, τ. 102 (2012), σσ. 67-73· Michael Sandel, *Τί δὲν μπορεῖ νὰ ἀγοράσει τὸ χρήμα*, μετάφρ. Μ. Μητσός, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2016 [2012].

πλεονεξία, χαρακτηριστικό και πρακτική ἐν γένει ἀντίθετη τόσο πρὸς τὴν ἀνθρώπινη φύση ὅσο και ἀρνητική γιὰ τὴν ἐπιδίωξη τῆς εὐδαιμονίας τόσο τοῦ ἀτόμου ὅσο και τῆς κοινότητας. Ἡ ἀριστοτελικὴ διανεμητικὴ δικαιοσύνη ἔχει ὡς στόχο νὰ διανέμει κατὰ τρόπο δίκαιο τὴν τιμὴ και τὸν πλοῦτο στοὺς πολίτες⁴. Στὴν ἀναζήτηση τοῦ ὑπέρτατου ἀγαθοῦ γιὰ τὸ ἄτομο και τὴν κοινότητα, τῆς εὐδαιμονίας, πρωτεύοντα ρόλο ἔχει ἡ πολιτικὴ τέχνη, στὴν ὁποία ἀνήκει και ἡ οἰκονομική⁵. Στόχος ἐπομένως τῆς οἰκονομικῆς ἐπιστήμης, τῆς χρηματιστικῆς, ὅπως ὀνομάζεται ἀπὸ τὸν Σταγειρίτη, εἶναι ἡ συσσώρευση πλοῦτου ποὺ ἀπαιτεῖται γιὰ νὰ ζεῖ κάποιος και μάλιστα νὰ ζεῖ μία εὐδαίμονα ζωὴ και νὰ λειτουργοῦν εὐρυθμα οἱ κοινότητες⁶. Ὡστόσο, ὑπάρχει και ἡ κακὴ χρηματιστικὴ, ἡ καπηλική, ἡ ὁποία ἐπιδιώκει τὴν ἄνευ ὀρίων αὔξηση τοῦ πλοῦτου⁷, συνθήκη ἀφύσικη γιὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἡ ὑπερβολικὴ συγκέντρωση πλοῦτου ὑπονομεύει ἐκ τῶν πραγμάτων τὴν πολιτικὴ κοινότητα και τὸ κοινὸ καλὸ⁸. Ὁ Ἀριστοτέλης βέβαια δὲν ἀναιρεῖ τὴν ἀνάγκη παραγωγῆς πλοῦτου. Ὑποθέτωντας μία πραγματιστικὴ προσέγγιση, προτάσσει μία καλὴ χρηματιστικὴ, ποὺ ὑποτάσσεται σὲ αὐτὰ ποὺ λέγει ὁ οἰκονόμος, ἐκεῖνος δηλαδὴ ποὺ γνωρίζει πόσο πλοῦτο χρειάζεται ὁ οἶκος, και ὁ πολιτικός, ἐκεῖνος δηλαδὴ ποὺ γνωρίζει πόσο πλοῦτο χρειάζεται ἡ πολιτεία και πῶς αὐτὸς πρέπει νὰ διανέμεται ὀρθά. Ἐξ ἄλλου, ἡ εὐδαιμονία ἀπειλεῖται ἂν ὑπάρχουν σοβαρὲς ἐλλείψεις σὲ ἄλλα ἀγαθὰ, λόγῳ τοῦ ὅτι δὲν θὰ ὑπάρχουν πολλὲς εὐκαιρίες γιὰ ἐνεργοποίηση τῆς ἐνάρετης δραστηριότητος. Τὸ ζητούμενο ἐπομένως εἶναι νὰ προσδιορισθεῖ ὁ σκοπὸς τῆς πολιτικῆς κοινότητας και στὴ συνέχεια τὸ πῶς πρέπει νὰ λειτουργεῖ ἡ οἰκονομία πρὸς ὄφελος τοῦ πολίτη.

Ἀνατρέχοντας στὴν ἱστορία τῶν ἰδεῶν, ἡ ἐπίκληση ἠθικῶν ἀξιῶν και τὸ αἶτημα ἠθικοποίησης τῆς οἰκονομικῆς δραστηριότητος ἐμφανίζεται

4. Ἀριστοτέλους *Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1130b31-32. Βλ. Ν. Θεοχαράκης, «Τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια στὴν πολιτικὴ οἰκονομία: τὸ πρόβλημα τῆς ἀξίας», *Ἀξιολογικά*, τ. 15 (2006), σσ. 63-102.

5. Ἀριστοτέλους *Ἠθικὰ Νικομάχεια* 1094a26-27.

6. Ἀριστοτέλους *Πολιτικά* 1253b24-5.

7. *Πολιτικά* 1257b23-58a14.

8. Μ. Ι. Finley, "Aristotle and Economic Analysis", *Past and Present*, τ. 47 (1970) σσ. 3-25· C. Tyler DesRoches, "On Aristotle's Natural Limit", *History of Political Economy*, τ. 46, 3 (2014), σσ. 387-407.

στὸν λόγο στοχαστῶν καὶ οἰκονομολόγων ποὺ ἐπιστρέφουν στὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση σύζευξης ἠθικῆς καὶ οἰκονομίας. Γιὰ παράδειγμα, τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1930, ἐν μέσῳ τῆς τεράστιας οἰκονομικῆς ὑφേഷς ποὺ ταλάνιζε τότε τὴν παγκόσμια οἰκονομία καὶ εἶχε ὀδηγήσει μεγάλο μέρος τοῦ πληθυσμοῦ –κυρίως τοῦ ἐργατικοῦ– σὲ ἀκραία φτώχεια, ὁ Βρεττανὸς οἰκονομολόγος John Meinard Keynes δημοσίευσε ἓνα σύντομο δοκίμιο μὲ τίτλο: “Economic Possibilities for Our Grandchildren”, στὸ ὁποῖο περιέγραφε πῶς θὰ ἦταν ἡ ζωὴ 100 χρόνια ἀργότερα. Ὑποστήριξε ὅτι ὁ δυτικὸς κόσμος θὰ ξεπερνοῦσε τὴν οἰκονομικὴ κρίση καὶ νομοτελειακὰ θὰ ὀδηγοῦνταν σὲ μία οἰκονομικὴ εὐμάρεια ποὺ θὰ ἐπέτρεπε στὸν ἄνθρωπο τοῦ 21ου αἰῶνα νὰ ἐργάζεται λιγώτερο καὶ νὰ ἔχει περισσότερὸ ἐλεύθερο χρόνο. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, ὅταν ἡ συσσώρευση πλούτου δὲν θὰ ἔχει πιά τὸν πρῶτο λόγο στὴν ἐπιδίωξη τῆς ἀνθρώπινης εὐδαιμονίας, ὁ Keynes ὑποστήριξε ὅτι θὰ ὑπῆρχαν ἀναπόφευκτα καὶ ἀλλαγές στὸν ἠθικὸ κώδικα ποὺ ρυθμίζει τὸ οἰκονομικὸ καὶ κοινωνικὸ γίγνεσθαι. Ἀποφασιστικὸ ρόλο σὲ ὄλο αὐτὸ τὸ σχῆμα θὰ εἶχε ἡ ἀνάπτυξη τῆς ἐπιστήμης καὶ ἡ ἐμπιστοσύνη ποὺ ἐμεῖς θὰ ἔπρεπε νὰ δείξουμε σὲ αὐτήν. Ζητήματα ποὺ θὰ ἀφοροῦσαν τὴν κερδοσκοπία, τὶς ἀνισότητες στὴ διανομὴ τοῦ πλούτου κ.τ.τ. θὰ ἦταν ἐφικτὸ νὰ ἐπιλυθοῦν ἐντὸς τῆς σφαίρας τῆς οἰκονομίας, ὥστε ἐλάχιστα θὰ ἀπασχολοῦσαν τὶς μελλοντικὲς γενεές. Μερικὰ χρόνια ἀργότερα, σὲ ἓνα γράμμα τοῦ στὰ 1938 στὸν συνάδελφό του οἰκονομολόγο Sir Roy Harrod, ὁ Keynes ὑποστήριξε ὅτι ἡ οἰκονομία εἶναι μία κατ’ ἐξοχὴν ἠθικὴ ἐπιστήμη, καθὼς προϋποθέτει ἐνδοσκοπὴ καὶ ἀξιακὴ κρίση⁹. Ἡ οἰκονομικὴ αἰσιοδοξία τοῦ Keynes φάνταζε πραγματικὰ παράξενη ἐν μέσῳ τῆς οἰκονομικῆς ὑφേഷς τῆς δεκαετίας τοῦ 1930, ὅπως φαντάζει καὶ σήμερα. Ὡστόσο, αὐτὸ ποὺ εἶναι πραγματικὰ ἀξιοπρόσεκτο εἶναι οἱ σαφεῖς ἀναφορές του σὲ ἓναν ἠθικὸ κώδικα καὶ ἀξίες καθὼς καὶ στὸν τελικὸ σκοπὸ τοῦ πλούτου, ὁ ὁποῖος εἶναι ἡ ἀνθρώπινη εὐδαιμονία καὶ ὄχι ἡ περαιτέρω συσσώρευση πλούτου.

Ὁ Keynes ἐντάσσεται στὴ μακρὰ παράδοση τῶν οἰκονομολόγων καὶ διανοουμένων ποὺ ὑποστήριξαν ὅτι ἡ οἰκονομία δὲν εἶναι διακριτὴ

9. H. T. Mitchell, “The ethics of Keynes”, *Journal of markets and morality*, τ. 20, 1 (2017), σσ. 23-37.

ἀπὸ τὴν ἠθικὴν. Ὁ ἐπινοητὴς τῆς «ἀοράτου χεῖρας» τῆς ἀγορᾶς Adam Smith ἦταν καθηγητὴς τῆς Ἠθικῆς Φιλοσοφίας στὸ Πανεπιστήμιο τῆς Γλασκόβης. Στὸ ἔργο του *The Theory of Moral Sentiments* (1759), ὁ Smith ὑποστηρίζει ὅτι συμπεριφερόμαστε ἠθικὰ γιατί ἔτσι ἐξασφαλίζουμε τὴν ἐκτίμηση καὶ τὴν ἐπιδοκιμασία τῶν κοντινῶν μας προσώπων. Ὡστόσο, αὐτὴ ἡ ἀνάγνωση τῆς ἠθικῆς εἶναι ἰδιαίτερος προβληματικὴ ὅταν οἱ ἔμποροι ἔχουν συναλλαγές με ἀνθρώπους ποὺ δὲν ἔχουν ξανασυναντήσει. Μπορεῖ σὲ μία τέτοιου εἴδους συναλλαγὴ νὰ ὑπάρξει ἐμπιστοσύνη; Μολονότι ὁμως δὲν ὑπάρχει πλέον ἡ ἐγγύτητα, ἡ ἀξιοπιστία δὲν χάνεται, καθὼς εἶναι πρὸς τὸ συμφέρον ὄλων ἕκαστος νὰ συμπεριφέρεται ἐξ ἴσου καλὰ καὶ δίκαια. Ὁ ὑπολογισμὸς καὶ τὸ προσωπικὸ συμφέρον ἐπιτάσσουν δίκαιες δοσοληψίες μεταξὺ τῶν ἐνδιαφερόμενων μερῶν. Ὡστόσο, τὸ προαναφερθὲν δὲν κοπάζει τὴν ἀνησυχία τοῦ Smith γιὰ τὴν ἀπόκτηση πολιτικῆς δύναμης ἀπὸ τοὺς ἔμπορους καὶ τὴν πιθανότητα νὰ ἐπιχειρήσουν νὰ ἱκανοποιήσουν τὰ προσωπικά τους ὀφέλη μέσω τοῦ κράτους. Σὲ μία τέτοια περίπτωση, ἡ λύση θὰ ἦταν τὸ κατάλληλο νομοθετικὸ πλαίσιο ποὺ θὰ ἔθετε ὅρια στὴν ἀνάμειξη τῶν ἐμπόρων στὴν πολιτικὴ ζωὴ. Σύμφωνα με τὸν Smith, τὸ ἀόρατο χεῖρ τῆς ἀγορᾶς λειτουργεῖ ρυθμιστικὰ ὅσον ἀφορᾷ τὶς πράξεις τῶν ὀρθολογικὰ δρώντων ὑποκειμένων, ὥστε τελικὰ νὰ παράγεται ἕνα ἀποτέλεσμα, τὸ ὁποῖο, ἂν καὶ κανεὶς δὲν ἀπέβλεπε σὲ αὐτό, εἶναι ἐπωφελὲς γιὰ τὸ σύνολο τῆς κοινότητος. Αὐτὰ τὰ ὀρθολογικὰ δρώοντα ὑποκείμενα εἶναι καὶ ἠθικὰ ὑποκείμενα, ἐνῶ στὸ πλαίσιο τῆς κοινότητος διαμορφώνονται συγκεκριμένοι ἠθικοὶ κανόνες καὶ κώδικες¹⁰.

Στὶς ἡμέρες μας, ἐπιστρέφοντας στὴν ἀριστοτελικὴ παράδοση, βάσει τῆς ὁποίας οἰκονομία καὶ ἠθικὴ τίθενται ὑπὸ τὴ σκέπη τῆς πολιτικῆς τέχνης, στοχαστὲς ὅπως ὁ Ἀμάρτυα Σέν, ὁ Μ. Σαντέλ καὶ ὁ Σκὸτ Μήκλ ὑποστηρίζουν τὴν ἄμεση συσχέτιση μεταξὺ τοῦ ἀντικειμένου τῶν οἰκονομικῶν (δηλαδὴ τοῦ πλούτου) καὶ τῶν ἀνθρωπίνων σκοπῶν. Τὸ ὑπέρτατο ἀνθρώπινο ἀγαθὸ εἶναι ἡ εὐδαιμονία, ἐνῶ ἡ ἀπειρότητα τοῦ πλούτου, ὅπως ὑποστήριξε ὁ Σταγειρίτης στὸ πέμπτο βιβλίον τῶν *Ἠθικῶν Νικομαχείων*, ἀποτρέπει τὴν εὐρυθμὴ λειτουργία μιᾶς κοινότητος. Οἱ

10. J. Dwyer, "Ethics and Economics: Bridging Adam Smith's Theory of Moral Sentiments and Wealth of Nations", *Journal of British Studies*, τ. 44, 4 (2005), σσ. 662-687.

συγκεκριμένοι στοχαστές ισχυρίζονται ότι ο λόγος περί οικονομίας είναι αδύνατον να μὴ συνοδεύεται ἀπὸ τὸν λόγο περί ἠθικῆς. Ταυτόχρονα ὑπάρχει ἡ παραδοχὴ ὅτι αὐτὴ ἡ παράδοση, ποὺ ἔχει ὡς αἶτημα τὴν εὐδαιμονία γιὰ τὸ ἄτομο ἀλλὰ καὶ τὴν κοινωνία, μοιάζει νὰ χάνεται τὴν ἴδια στιγμή ποὺ οἱ «ἀγορές» ισχυροποιῦνται καὶ εἰσβάλλουν σὲ ὅλους τοὺς τομείς τῆς καθημερινότητας, ὅπως ἔχει δείξει μὲ ιδιαίτερα γλαφυρὸ τρόπο ὁ Σαντέλ στὰ βιβλία του *Δικαιοσύνη*¹¹ καὶ *Τί δὲν μπορεῖ νὰ ἀγοράσει τὸ χρῆμα*¹². Στρεφόμενος στὶς ἀριστοτελικὲς πραγματεῖες *Πολιτικά* καὶ *Ἠθικὰ Νικομάχεια*, ὑποστηρίζει ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα κατ' ἐξοχὴν πολιτικὸ ὄν, ἐπομένως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κάνουμε λόγο γιὰ μία δίκαιη κοινωνία χωρὶς ἐνεργὸ καὶ συνεχῆ συμμετοχὴ τῶν πολιτῶν στὰ πολιτικὰ δρώμενα καὶ δίχως νὰ ἐγείρουμε καὶ νὰ ἀπαντήσουμε ἠθικὰ ἐρωτήματα ποὺ ἀνακύπτουν ἀπὸ τὴν ἐν γένει λειτουργία μιᾶς οικονομίας τῆς ἀγορᾶς, ἡ ὁποία ἔχει ὡς στόχο τὸ κέρδος. Ὅπως ἐξηγεῖ ὁ συγγραφέας: «Ὅταν ὁ ἠθικὸς στοχασμὸς γίνεται πολιτικὸς, ὅταν ρωτᾶει ποιοὶ νόμοι πρέπει νὰ διέπουν τὴ συλλογικὴ μας ζωὴ, θὰ πρέπει νὰ ἀσχοληθεῖ μὲ τὸ βουητὸ τῆς πόλης, μὲ τὰ ἐπιχειρήματα καὶ τὰ ἐπεισόδια ποὺ ἀναστατώνουν τὸν κοινὸ νοῦ». «Πεζά» ἐρωτήματα τῆς καθημερινότητας γύρω ἀπὸ τὸ νόμιμο καὶ τὸ ἠθικὸ, ὅπως γιὰ παράδειγμα εἶναι οἱ διαμάχες γιὰ τὰ πακέτα διάσωσης καὶ τὴν εἰσοδηματικὴ ἀνισότητα, «μᾶς ὠθοῦν στὸ νὰ ἀρθρώσουμε καὶ νὰ διατυπώσουμε τὶς ἠθικὲς καὶ πολιτικὲς μας πεποιθήσεις ὄχι μόνο στὴν οἰκογένεια καὶ στοὺς φίλους μας, ἀλλὰ καὶ στὴν ἀπαιτητικὴ συντροφιὰ τῶν συμπολιτῶν μας»¹³.

Συχνὰ λοιπὸν τὸ ἠθικὸ ζήτημα ποὺ προκύπτει, εἰδικὰ ὅσον ἀφορᾷ τὴ λειτουργία τῶν ἀγορῶν, εἶναι ὁ παραγκωνισμὸς θεμελιωδῶν ἠθικῶν καὶ κοινωνικῶν ἀξιῶν ὅπως εἶναι ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ ἰσότητα¹⁴. Ἐνα χαρακτηριστικὸ παράδειγμα εἶναι ὁ δημόσιος λόγος ποὺ διατύπωσε ὁ CEO τῆς “Golden Sachs”, σὲ μία περίοδο κατὰ τὴν ὁποία

11. M. J. Santel, *Δικαιοσύνη. Τί εἶναι τὸ σωστό;*, μετάφρ. Α. Κιουπιολῆς, ἐκδ. Πόλις, Ἀθήνα 2013.

12. M. Sandel, *Τί δὲν μπορεῖ νὰ ἀγοράσει τὸ χρῆμα*, ὅ.π.

13. M. Sandel, *ὅ.π.*, σ. 7.

14. R. Skidelsky, “Inequality is killing Capitalism”, *Project Syndicate*, 21.11.2012: <https://www.project-syndicate.org/commentary/the-need-for-redistribution-of-wealth-and-income-in-order-to-save-capitalism-from-its-current-crisis-by-robert-skidelsky?barrier=accesspaylog>.

ἀμφισβητοῦνταν ἔντονα ἡ ἠθικὴ ὑπόσταση τοῦ καπιταλισμοῦ. Στις 4 Μαρτίου τοῦ 2012, καθὼς ὁ παραιτηθεὶς CEO τῆς “Golden Sachs” Greg Smith, ἀποχαιρετοῦσε τοὺς συναδέλφους του καὶ μάζευε τὰ προσωπικά του ἀντικείμενα ἀπὸ τὸ γραφεῖο του, ἡ ἐφημερίδα *New York Times* δημοσίευε ἓνα ἄρθρο του μὲ τίτλο “Why I am leaving Golden Sachs”. Ἐκεῖ ἐξηγοῦσε τοὺς λόγους τῆς παραίτησής του, τονίζοντας μεταξὺ ἄλλων: «Ἐλπίζω τὰ λόγια μου νὰ εἶναι ἓνα καμπανάκι ἀφύπνισης γιὰ τὸ διοικητικὸ συμβούλιο τῆς τράπεζας. Εἶναι ἐπιτακτικὴ ἀνάγκη ὁ πελάτης νὰ βρίσκεται στὸ ἐπίκεντρο τῆς ἐπιχείρησης... Οἱ ἠθικὰ χρεωκοπημένοι ἄνθρωποι ὅσα χρήματα καὶ ἂν φέρουν στὴν ἐπιχείρηση, πρέπει νὰ ἀπομακρυνθοῦν. Πρέπει νὰ ἀποκατασταθεῖ ἡ νοοτροπία τῆς ἐπιχείρησης, ὥστε κάποιος νὰ θέλει νὰ δουλέψει σὲ αὐτὴν γιὰ τοὺς σωστοὺς λόγους. Ὅποιος δουλεύει μόνον γιὰ νὰ βγάξει χρήματα, δὲν μπορεῖ νὰ ὑποστηρίξει τὴν ἐπιχείρηση – οὔτε νὰ κερδίσει τὴν ἐμπιστοσύνη τῶν πελατῶν της»¹⁵. Λίγα χρόνια ἀργότερα, τὸν Ἀπρίλιο τοῦ 2016 ὁ ὑποψήφιος τῶν Δημοκρατικῶν γιὰ τὶς ἐκλογὲς στὶς Η.Π.Α. Bernie Sanders στὴν ὁμιλία του στὸ Βατικανὸ ἀνέπτυξε τὶς θέσεις του γιὰ τὸ ζήτημα τῶν εἰσοδηματικῶν ἀνισοτήτων καὶ ἀνέφερε τὴν ἀνάγκη ἡ ἠθικὴ νὰ ἔχει κεντρικὸ ρόλο στὴν ἄσκηση τῆς οἰκονομικῆς πολιτικῆς. Τὸ ἐρώτημα-αἴτημα ποὺ τέθηκε πρὸς συζήτηση ἦταν: «Πῶς μπορεῖ νὰ δημιουργηθεῖ μία ἠθικὴ οἰκονομία, μία οἰκονομία γιὰ τὸ κοινὸ καλὸ;»¹⁶. Τόσο λοιπὸν ὁ Smith ὡς στέλεχος καὶ ἐκπρόσωπος τῶν νόμων τῆς ἀγορᾶς ὅσο ὁ Sanders ὡς πολιτικός ἔθεσαν τὸ ζήτημα σύνδεσης τῆς οἰκονομίας μὲ ἀξίες, ὅπως τὴ δικαιοσύνη, ἀλλὰ καὶ τῆς ἀναζήτησης μιᾶς ἠθικῆς διάστασης τῶν ἐπιδιώξεων τῶν ἀγορῶν.

Ἐντὸς κάθε οἰκονομικοῦ συστήματος ὑπάρχουν δύο εἰδῶν ἀξίες: οἱ οἰκονομικὲς, ποὺ ἀφοροῦν τιμές, κέρδη κ.ἄ., ἔχουν διαπραγματεύσιμο χαρακτήρα καὶ ὑπολογίζονται μὲ μαθηματικὲς πράξεις, καὶ οἱ ἠθικὲς, ποὺ ἔχουν ρόλο ρυθμιστικὸ καὶ λειτουργοῦν ὡς ὁδηγοὶ δράσεως καὶ ἀποφάσεων. Οἱ ἀξίες ποὺ υἱοθετεῖ μία κοινωνία λειτουργοῦν κανονιστικὰ γιὰ τὴ λειτουργία της. Αὐτὲς οἱ ἀξίες ἔχουν ἄμεσο ἀντίκτυπο καὶ κόστος ὅταν υἱοθετοῦνται ἢ ὅταν μπαίνουν στὸ

15. <https://www.nytimes.com/2012/03/14/opinion/why-i-am-leaving-goldman-sachs.html>.

16. <https://www.theguardian.com/us-news/2016/apr/15/bernie-sanders-vatican-capitalism-common-good>.

περιθώριο τῆς κοινωνικῆς καὶ πολιτικῆς ζωῆς. Τὰ ὀφέλη τους βέβαια εἶναι ὀρατὰ τόσο σὲ προσωπικὸ ὅσο καὶ σὲ κοινωνικὸ ἐπίπεδο¹⁷. Τὸ κεντρικὸ ἐρώτημα ἐπομένως παραμένει: πότε μία κοινωνία εἶναι δίκαιη καὶ πῶς μπορεῖ νὰ ἐξασφαλισθεῖ ἡ ἀνθρώπινη εὐδαιμονία¹⁸; Ἄν ἐπιτύχουμε νὰ νοηματοδοτήσουμε σαφῶς τὸ συγκεκριμένο ἐρώτημα, τότε θὰ μπορέσουμε νὰ δώσουμε ἀπαντήσεις στὰ ἀρχικὰ ἐρωτήματα ἀλλὰ καὶ σὲ ἐρωτήματα ὅπως: «Ποιές ἀρετὲς πρέπει νὰ καλλιεργηθοῦν, ὥστε νὰ μποροῦμε νὰ κάνουμε λόγο γιὰ δίκαιες κοινωνίες;» καί: «Τί σημαίνει ἡ ὑπερσυγκέντρωση πλούτου καὶ πῶς αὐτὴ μεταφράζεται στὴ σχέση μεταξύ προνομιούχων καὶ μὴ προνομιούχων;».

Οἱ οἰκονομολόγοι, ὅταν μελετοῦν τὰ ποικίλα οἰκονομικὰ φαινόμενα, κατ' ἀνάγκην προχωροῦν σὲ ἀξιακὲς κρίσεις, σὲ κρίσεις δηλαδή ποὺ ἔχουν καὶ ἠθικὸ περιεχόμενο, εἴτε αὐτὸ γίνεται συνειδητὰ εἴτε ὄχι. Τὰ οἰκονομικὰ ἀφοροῦν τὴ διαχείριση τοῦ πλούτου καὶ τὸ πῶς ἄτομα, κοινότητες ἀλλὰ καὶ θεσμοὶ ὅπως οἱ ἀγορές, οἱ ἐταιρεῖες, τὰ ἐργατικὰ σωματεῖα ἀντιμετωπίζουν τὸν πλοῦτο. Ἡ αὐστηρὴ ὀριοθέτηση ἀνάμεσα σὲ μία θετικῶς τύπου οἰκονομία, ποὺ ἀφορᾷ μόνο τὰ ζητήματα διαχείρισης τοῦ πλούτου καὶ εἶναι ἀξιακὰ οὐδέτερη, καὶ σὲ μία κανονιστικῶς τύπου οἰκονομία, ποὺ ἐπικεντρώνεται στὴν ἐπιδίωξη τῆς καθολικῆς ἀνθρώπινης εὐδαιμονίας, δὲν εἶναι ἀπολύτως σαφῆς, καθὼς τὰ οἰκονομικὰ, ὡς μία κοινωνικὴ ἐπιστήμη, ἀναπόφευκτα

17. P. J. Zak, "Values and Value. Moral Economies", στό: Paul J. Zak (ἐπιμ.) *Moral Markets. The Critical Role of Values in the Economy*, Princeton University Press, Princeton 2008, σσ. 264-265.

18. Αὐτὸ τὸ ἐρώτημα τελικὰ μπορεῖ καὶ δύναται νὰ ὀδηγήσει στὴν ἐπιδίωξη καὶ ἀποδοχὴ ἐνὸς τελικοῦ σκοποῦ, ποὺ εἶναι ἡ ἀνθρώπινη εὐδαιμονία, στὸ ὅποιο τελικὰ ἔγκειται τὸ πρόβλημα τῶν ἠθικῶν ἀξιών καὶ τῆς οἰκονομίας. Γιὰ τὴν ἐξέταση τοῦ ἐρωτήματος ἀπὸ μία ἱστορικὴ σκοπιὰ βλ. μεταξύ ἄλλων L. Bruni, *Civil Happiness. Economics and human flourishing from a historical perspective*, Routledge, London 2006. Ὁ Bruni θέτει ὡς κύρια ὑπόθεση ἐργασίας τὴν ἀποσύνδεση τῆς οἰκονομίας ἀπὸ τὴν ἀνθρώπινη εὐδαιμονία. Θέτει τὸ ἐρώτημα καὶ ἐξετάζει τοὺς λόγους ποὺ ἡ οἰκονομία, ἂν καὶ στὶς ἀπαρχές τῆς ἐμφανίζεται νὰ ἔχει ἄρρηκτη σχέση μὲ τὴν ἀνθρώπινη εὐμάθεια καὶ εὐδαιμονία, τόσο σὲ ἀτομικὸ ὅσο καὶ σὲ κοινωνικὸ ἐπίπεδο, ἀπώλεσε μὲ τὸ πέρασμα τοῦ χρόνου τὴ μὴ ἐργαλειοποιημένη διαπροσωπικὴ τῆς ὑπόστασις. Σὲ ἀντίθεση πρὸς τὶς ἄλλες κοινωνικὲς ἐπιστῆμες, ποὺ λαμβάνουν ὑπ' ὄψιν τοὺς τὶς διαπροσωπικὲς σχέσεις καὶ τὶς ἐκάστοτε συνθήκες σὲ μία κοινωνία, οἱ οἰκονομολόγοι πίστευαν καὶ ἐξακολουθοῦν νὰ πιστεύουν ὅτι ἡ οἰκονομία δύναται νὰ παραμένει μακριὰ ἀπὸ τὴ σφαῖρα τῶν μὴ ἐργαλειοποιημένων ἀνθρωπίνων σχέσεων.

ἀποτελοῦν μέρος τῆς δράσεως ἐνὸς δρώντος ἠθικοῦ ὑποκειμένου. Πρόσωπα καὶ θεσμοὶ πρεσβεύουν συγκεκριμένες ἠθικὲς ἀξίες, ὥστε τὰ κίνητρα, οἱ οικονομικὲς δραστηριότητες, οἱ κοινωνικὲς καὶ πολιτικὲς δράσεις τους καὶ τὰ ἀποτελέσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτὲς ἐπηρεάζουν τὶς ἐκάστοτε ἀποφάσεις τους¹⁹. Μὲ δεδομένο λοιπὸν ὅτι τὰ οικονομικὰ εἶναι μία κοινωνικὴ ἐπιστήμη, ἄρα βρίσκεται στὸ πεδίο τῆς ἐνδεχομενικότητας, εἶναι ἐπιτακτικὸ οἱ οικονομολόγοι νὰ κατανοήσουν τοὺς ποικίλους ἠθικοὺς κώδικες καὶ ἀξίες, ἂν πράγματι ἐπιθυμοῦν νὰ κατανοήσουν τὸ πῶς πρόσωπα καὶ θεσμοὶ συμπεριφέρονται καὶ δροῦν ἐντὸς τῆς σφαίρας τῆς οἰκονομίας.

Μία ἀριστοτελικῶς τύπου θεώρηση τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας καταδεικνύει ὄχι μόνον τὴν ἄρρηκτη σχέση μεταξὺ ἠθικῆς καὶ οἰκονομίας, ἀλλὰ ὀδηγεῖ καὶ στὴν ἐξαγωγή τῶν λόγων ποὺ αὐτὴ ἢ σχέση εἶναι ἐπιτακτικὴ. Ἡ ἀλληλοσύνδεση οἰκονομικῶν καὶ ἠθικῆς προκύπτει ἀπὸ τουλάχιστον τρεῖς διαφορετικοὺς λόγους:

1. Ἐνας πρῶτος λόγος ἔγκειται στὸ γεγονός ὅτι οἱ οικονομολόγοι ὅταν μελετοῦν τὰ ποικίλα οικονομικὰ φαινόμενα, κατ' ἀνάγκην προχωροῦν (ὅπως προαναφέρθηκε) σὲ ἀξιακὲς κρίσεις, δηλαδὴ σὲ κρίσεις ποὺ ἔχουν καὶ ἠθικὸ περιεχόμενο, εἴτε αὐτὸ γίνεται συνειδητὰ εἴτε ὄχι. Οἱ ἠθικὲς ἀξίες ποὺ πρεσβεύουμε μᾶς ὑποδεικνύουν πῶς θὰ ἀντιμετωπίσουμε φαινόμενα ὅπως π.χ. ἡ εἰσοδηματικὴ ἀνισότητα ἢ τὸ κράτος προνοίας. Ἡ αὐστηρὴ ὀριοθέτηση ἀνάμεσα σὲ μία θετικοῦ τύπου οἰκονομία, ποὺ ἀφορᾷ μόνον τὰ ζητήματα διαχείρισης τοῦ πλούτου καὶ εἶναι ἀξιακὰ οὐδέτερη, καὶ σὲ μία κανονιστικῶς τύπου οἰκονομία, ποὺ ἐπικεντρώνεται σὲ ἐπιδίωξη τῆς καθολικῆς ἀνθρώπινης εὐδαιμονίας, δὲν εἶναι οὔτε σαφῆς οὔτε δεδομένη. Σὲ αὐτὸ τὸ πλαίσιο, στὴν ἐπικρατοῦσα μηχανιστικὴ ἀντίληψη περὶ οἰκονομίας, τὸ ἐρώτημα ποὺ τίθεται εἶναι ἂν τελικὰ ὑπάρχουν συγκεκριμένοι ἠθικοὶ κώδικες καὶ κανόνες ποὺ διέπουν τὴ λειτουργία τῆς ἀγορᾶς καὶ πῶς καὶ ἀπὸ ποιὸν ὀρίζονται. Ποιὸς θέτει τοὺς κανόνες λειτουργίας τῶν ἀγορῶν; Γιὰ παράδειγμα, ὅταν τὸν Ἰούνιο τοῦ 2017 ἔγινε μία τρομοκρατικὴ ἐπίθεση στὴ γέφυρα τοῦ κοινοβουλίου στὸ Λονδίνο, πολλοὶ κάτοικοι

19. Ἀμάτσια Σέν, *Γιὰ τὴν ἠθικὴ καὶ τὴν οἰκονομία*, μετάφρ. Ἄγγελος Φιλιππάτος, ἐκδ. Καστανιώτης, Ἀθήνα 2000, σσ. 35-62.

τῆς πόλεως καὶ τουρίστες ποὺ ἦταν στὴ γύρω περιοχὴ ἀναζήτησαν τρόπους διαφυγῆς, κάτι ποὺ ἦταν πολὺ δύσκολο, καθὼς τὸ μετρὸ εἶχε κλείσει γιὰ λόγους ἀσφαλείας. Τὴν ἴδια στιγμή, οἱ τιμὲς μιᾶς συγκεκριμένης ἐταιρείας παροχῆς μετακινήσεων ἐκτινάχθηκαν. Τὸ γεγονός αὐτὸ ἐξόργισε τοὺς πελάτες τῆς συγκεκριμένης ἐταιρείας, καὶ ὄχι μόνον αὐτούς, καὶ ἔκανε τὸν δήμαρχο τοῦ Λονδίνου νὰ παρέμβει. Ὡστόσο, οἱ θιασῶτες τῆς μηχανιστικῆς ἀντίληψης τῆς ἀγορᾶς, ὅπου ἡ κερδοσκοπία δὲν εἶναι πάντοτε διακριτὴ ἀπὸ τὸ κέρδος, ὑποστήριξαν ὅτι δὲν εἶναι αἰσχροκέρδεια νὰ χρεώνει κάποιος ὅ,τι ἀντέχει ἡ ἀγορά. Μὲ αὐτὸν τὸν τρόπο διανέμονται οἱ ὑπηρεσίες καὶ τὰ ἀγαθὰ σὲ μία ἐλεύθερη κοινωνία καὶ ὁ περιορισμὸς στὴ συγκεκριμένη περίπτωση θὰ σήμαινε περιορισμὸ τῆς ἴδιας τῆς ἐλευθερίας τῶν ἀτόμων. Ἡ συζήτηση λοιπὸν ὅσον ἀφορᾷ τὴν αἰσχροκέρδεια καὶ τὴν ἠθικὴ τῆς συγκεκριμένης ἐταιρείας, ποὺ ξεκίνησε μετὰ ἀπὸ τὴν τρομοκρατικὴ ἐπίθεση, ἐγείρει δύσκολα καὶ περίπλοκα ἠθικὰ καὶ νομικὰ ζητήματα: εἶναι ἀνήθικο καὶ ἄδικο οἱ πωλητὲς ἀγορῶν καὶ ὑπηρεσιῶν νὰ ἐκμεταλλεύονται ἓνα γεγονός ὅπως μία τρομοκρατικὴ ἐπίθεση ἢ ἀκόμη καὶ μία φυσικὴ καταστροφή, χρεώνοντας ὅ,τι ἀντέχει ἡ ἀγορά; Ἄν ναι, τί θὰ μπορούσε νὰ κάνει ὁ νόμος γι' αὐτό, ἂν βέβαια θὰ μπορούσε νὰ κάνει κάτι; Ἡ νομοθεσία σὲ αὐτὴν τὴν περίπτωση δὲν ἀφορᾷ μόνον τὸν ἐκάστοτε νομοθέτη, ἀλλὰ ἀποτελεῖ μέρος τῶν ἠθικῶν κανόνων ποὺ ρυθμίζουν τὶς σχέσεις ἐντὸς τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ κοινωνικοῦ γίγνεσθαι. Ἡ θέσπιση νόμων ποὺ ἀφοροῦν τὴν οἰκονομικὴ δραστηριότητα φανερώνουν τὴν ἀλληλοσύνδεση ἀνάμεσα στὴν ἠθικὴ καὶ τὴν οἰκονομία, ὡς μία ἐσωτερικοποίηση τῶν ἀναγκῶν καὶ κριτηρίων τῆς μιᾶς σφαίρας δράσεως καὶ τῶν ἀντιλήψεων ἐντὸς τῆς ἄλλης. Ὑπάρχει μία πολλαπλότητα παραγόντων ποὺ συγκαθορίζουν τὴν οἰκονομικὴ διαδικασίαν καὶ δράση ἀλλὰ καὶ τὴν στάση τῶν πολιτῶν ἀπέναντι σὲ ἓνα οἰκονομικὸ συμβάν.

2. Ἐνας δεῦτερος λόγος ποὺ καταδεικνύει τὴν ἄρρηκτη σχέση μεταξὺ ἠθικῆς καὶ οἰκονομίας καὶ λειτουργεῖ συμπληρωματικὰ τοῦ πρώτου εἶναι τὸ ἴδιο τὸ ἀντικείμενο μελέτης τῶν οἰκονομικῶν. Τὰ οἰκονομικὰ ἀφοροῦν τὴ διαχείριση τοῦ πλούτου καὶ τὸ πῶς ἄτομα καὶ κοινότητες, ἀλλὰ καὶ θεσμοὶ ὅπως οἱ ἀγορές, οἱ ἐταιρεῖες, τὰ ἐργατικὰ σωματεῖα ἀντιμετωπίζουν τὸν πλοῦτο. Ἄτομα καὶ θεσμοὶ πρεσβεύουν συγκεκριμένους ἠθικὲς ἀξίες, ὥστε οἱ οἰκονομικὲς δραστηριότητες, οἱ

κοινωνικές και πολιτικές δράσεις τους και τὰ ἀποτελέσματα ποὺ προκύπτουν ἀπὸ αὐτὲς ἐπηρεάζουν τὶς ἠθικὲς ἀξίες καὶ ἀποφάσεις τους. Μὲ δεδομένο ὅτι τὰ οἰκονομικὰ εἶναι μίᾳ κοινωνικῇ ἐπιστήμῃ, ἄρα βρίσκεται στὸ πεδίο τῆς ἐνδεχομενικότητος, εἶναι ἐπιτακτικὸ οἱ οἰκονομολόγοι νὰ κατανοήσουν τοὺς ποικίλους ἠθικοὺς κώδικες καὶ ἀξίες, ἂν πράγματι ἐπιθυμοῦν νὰ κατανοήσουν τὸ πῶς ἄτομα καὶ θεσμοὶ συμπεριφέρονται καὶ δροῦν ἐντὸς τῆς σφαιρᾶς τῆς οἰκονομίας. Συνεπῶς, τὸ νὰ δίδεται ἔμφαση στῇ σχέσῃ μεταξὺ ἠθικῆς καὶ οἰκονομίας δὲν εἶναι τὸ ἴδιο μὲ τὸ νὰ ἰσχυρίζομαστε ὅτι οἱ ἄνθρωποι θὰ δροῦν πάντοτε μὲ τρόπους τοὺς ὁποίους οὕτως ἢ ἄλλως μποροῦν νὰ ὑπερασπίζονται ἠθικά, ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ ἀναγνωρίζουμε ὅτι οἱ ἠθικὲς ἀξίες καὶ σκέψεις δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι στὸ τέλος ἀνακόλουθες μὲ τὴν ἀνθρώπινη συμπεριφορά.

3. Τέλος, ὁ τρίτος λόγος ἔχει σαφῶς ἀριστοτελικὲς ρίζες καὶ προκύπτει ἀπὸ τὴν σχέσῃ μεταξὺ πολιτικῆς καὶ οἰκονομίας. Οἱ οἰκονομολόγοι εἴτε λαμβάνουν πολιτικὲς ἀποφάσεις εἴτε ἐπηρεάζουν πολιτικὲς ἀποφάσεις. Εἶναι αὐτοὶ ποὺ ἀξιολογοῦν τὶς ἐκάστοτε συνθηκῆς ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν ἀγορῶν, ὥστε νὰ κάνουν πιθανὰς βελτιωτικὰς προτάσεις. Γιὰ παράδειγμα, αὐτοὶ θὰ ὑποδείξουν τὴν ἀνάγκη ρυθμιστικῶν κανόνων ὅσον ἀφορᾷ τὴν ὑπερσυγκέντρωση πλοῦτου, μὲ τοὺς ὁποίους θὰ ἐξασφαλίσουμε ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῶν ἀγορῶν ἕναν εὐδαίμονα βίον γιὰ τὸν ἄνθρωπο καὶ τὶς κοινότητες. Αὐτὴ ἡ διαδικασία περιέχει ἀναπόφευκτα καὶ ἠθικὴ ἀνάλυση μιᾶς σειρᾶς παραγόντων. Μὲ δεδομένη λοιπὸν τὴ στενὴν σχέσῃ μεταξὺ οἰκονομικῶν ἀναλύσεων καὶ πολιτικῶν ἀποφάσεων, οἱ οἰκονομολόγοι, ἀκόμη καὶ ἂν δὲν ἀσκοῦν ἄμεσα πολιτικὴ ἢ δὲν συνδέονται μὲ τὴν διαμόρφωση πολιτικῶν ἀποφάσεων, πρέπει νὰ γνωρίζουν τὶς ἠθικὲς ἐπιπτώσεις τῶν ἀποφάσεών τους.

Συνεπῶς, τὸ ζητούμενο εἶναι ὁ δημόσιος διάλογος, ποὺ ἀφορᾷ τὴν σχέσῃ ἠθικῆς καὶ οἰκονομίας, νὰ μὴν ἀγνοεῖ ζητήματα ποὺ ἄπτονται τῶν ἠθικῶν ἀξιῶν, τοῦ κοινοῦ καλοῦ καὶ ἐν τέλει τῆς ἴδιας τῆς ἀνθρώπινης εὐδαιμονίας.

SUMMARY

An Aristotelian view of the relationship
between Ethics and Economics

By Eleni Kaklamanou, *PostDoc Researcher*
Hellenic Open University, Open University of Cyprus

The aim of this article is to explore the Aristotelian view on the nature of economy as part of the revived discussion on the genealogy of the relation between morality and economy. Aristotle discusses the close relation between economics and ethics both in his political and ethical works. In the *Nicomachean Ethics* he divides exchange into natural and chrematistic and poses the question if there are any limits in the acquisition of money. The wider question relates to human flourishing. His main assumption is that excess accumulation of money cannot be part of a proper human activity. Therefore, I argue that certain aspect of the Aristotelian view can shed light and enrich the contemporary discussion on the moral limits of markets.

According to the Aristotelian tradition, Economics is not a neutral science but it is inextricably related to morality. This relation is a necessary condition for the well being of a civic society.